

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 3 2020 | ÅRGÅNG 24

Bokförlaget THALES

JONNA BORNEMARK: *Det omätbaras renässans: en uppgörelse med pedanternas världsherravälde*. Stockholm: Volante, 2018.

DET OMÄTBARAS RENÄSSANS är en ambitiös bok. Dess polemiska udd är riktad mot vissa samtidsföreteelser, främst New Public Management (NPM) – en typ av styrsystem i offentlig sektor som ofta kritiseras för att ge upphov till perversa incitament och ökade administrativa bördor – men även kognitiv beteendeterapi och evidensbaserad policy. Bornemark stannar dock inte vid sin kritik av dessa fenomen, utan försöker placera den inom ramen för en mycket mer långtgående kultur- och civilisationskritik som ytterst handlar om hur vårt samhälle förstår och hanterar kunskap. Vi lever, menar Bornemark, i ett »mätbarhetssamhälle», kännetecknat av villfarelsen att allt av värde låter sig mätas och att det som inte låter sig mätas alltså saknar värde. Symptomen på denna sjuka återfinns hon långt utanför den offentliga sektorn, i allmänna intellektuella tendenser som på djupet präglar vår kultur och har gjort så sedan upplysningen.

Tyvärr är bokens stora ambitioner också dess stora svaghet. Boken lyckas inte på ett övertygande sätt påvisa de samband den gör anspråk på att påvisa. I sin strävan att blottlägga ett övergripande mönster hoppar den raskt mellan olika disparata fenomen, vars samhörighet den söker demonstrera med hjälp av resonemang som, dessvärre, ofta framstår som associativa och sökta. De konkreta samtidsproblem boken diskuterar – marknadifieringen av offentlig sektor, den ökande utbrändheten, stressen och dokumentationshetsen i välfärdsyrkena – skildrar den förvisso med inlevelse och patos. Men så fort Bornemark lyfter blicken och försöker artikulera sin mer allmänna kritik blir det oklart både vad hennes egen position är och ifall de intellektuella strömningar hon kritiserar verkligen existerar som något annat än karikatyrer sprungna ur hennes egen penna.

Bornemark formulerar sin kritik med hjälp av begrepp lånade från renässansens filosofer, och då specifikt tre av dem: Nicolaus Cusanus (1401–1464), Giordano Bruno (1548–1600) och René Descartes (1596–1650). Från Cusanus hämtar Bornemark begreppen *ratio* och *intellectus*. Det är på många sätt mellan dessa två begrepp som bokens drama utspelar sig: *ratio* representerar mätbarhets-samhället och de pedanter som styr det, och *intellectus* är den kraft i människosjelen som gör motstånd mot dem. Tyvärr misslyckas Bornemark med att tydligt artikulera vad *ratio* och *intellectus* egentligen är för något, och läsaren lämnas att själv försöka pussla ihop sin bild av begrepps-paret bäst hon kan med de ledtrådar Bornemark lämnar genom bokens lopp.

Inledningsvis beskrivs *ratio* och *intellectus* som två förmågor hos det mänskliga förnuftet. *Ratio* är förmågan att underordna sinneserfarenheten kategorier och begrepp, och därigenom låter den oss uppfatta världen som bestående av distinkta, entydigt individuerade ting och egenskaper. *Intellectus* beskrivs bland annat som förmågan att »fånga upp värden», det vill säga, att skilja mellan det som är viktigt och det som är oviktigt. I relation till denna målsättande uppgift får *ratio* rollen av att organisera medlen (s. 44). *Intellectus* har också en särskild relation till »icke-vetandet» (*ignorantia*), det tredje viktiga begrepp Bornemark hämtar från Cusanus. Detta icke-vetande består i människans konstitutiva oförmåga till uttömmande kunskap om verkligheten, en oförmåga som beror på verklighetens oändliga komplexitet och detaljrikedom. Genom *intellectus* hålls vi medvetna om och ödmjuka inför denna nödvändiga begränsning hos vår kunskapssträvan.

Men *intellectus* har även andra funktioner, och här blir förhållandet mellan de två förmågorna otydligt. Bornemark beskriver *intellectus* som »förmågan att fånga upp vadheter» (s. 42). Här är »vadheter» Bornemarks översättning av *quidditas*, ett ord som inom skolastisk metafysik närmast hade innebörden av »essens» eller »väsen» och som Bornemark även parafra-serar som »kvalitet». Man kunde ju tänka sig att förmågan att fånga upp essenser eller kvaliteter vore just förmågan att känna igen ting såsom tillhörande olika slag eller varande lika och olika varandra i diverse avseenden, och att

detta vore just den begreppsliggörande förmåga som tillskrivits ratio. Men så är alltså inte fallet. »Om vi saknade intellectus skulle vi uppfatta världen som ett odistinkt kaos eftersom ratiot då inte skulle ha några vadheter att forma kategorier utifrån», skriver Bornemark (s. 43), vilket väcker frågan vilket ytterligare syfte kategoriseringen fyller efter att vadheterna redan registrerats. Arbetsdelningen mellan ratio och intellectus framstår här som minst sagt oklar.

Ratio förknippas genom bokens gång med standardisering, systematisering, mätning, definitioner och formella regelverk, liksom med objektivitet i vetenskapen och med strävan efter matematisk exakthet i beskrivningen av fenomen. Intellectus, å sin sida, framhålls som en öppensinnad, sökande, reflekterande förmåga, medveten om begränsningarna i enskilda teorier och perspektiv, öppen för världens mångfald och detaljrikedom och lyhörd för det unika i varje situation. Det är också medelst kontrasten mellan ratio och intellectus som undertiteln pedant skisseras: en person som fastnat i givna kategorier och regelverk som han inte förmår utmana eller se bortom. Denne mätbarhetssamhällets härskargestalt »stys av sitt ratio» och saknar förståelse för intellectus.

Även om Bornemark inte lyckas klargöra distinktionen ratio/intellectus på ett fullt tillfredsställande sätt så kan man förstå vad hon är ute efter. Allt det som i boken förknippas med ratio har, i någon utsträckning, att göra med behovet av att inordna tanke och handling i en form som vunnit kollektivt, intersubjektivt erkännande – regelverk, explicita definitioner, standardiserade mätmetoder – för att de på så vis enklare ska kunna förmedlas till och samordnas med andra. En viss sådan standardisering av tanke och handling är förstås en förutsättning för människors sociala samexistens och kollektiva kunskapssökande, men den gör oss också sårbara för just precis den typ av sjukdomar som Bornemark förknippar med ratio. Ett regelverk eller en standard kan aldrig täcka varje situation, och hur regeln ska tillämpas på den specifika situationen kan inte i sig kodifieras i regler, med mindre än att en oändlig regress hotar. Regelverk kan också vara felaktigt anpassade till de situationer de ska reglera, som när en mätmetod brister i validitet – det vill säga, mäter något annat än det vi avsåg mäta. Någon typ av lyhördhet

inför situationens unika karaktär måste alltså alltid komplettera regelverket. Och om man alltför okritiskt godtar och förlitar sig på givna regler blir resultatet, när man konfronteras med situationer som reglerna inte täcker, lätt en fantasilös stelbenthet – med andra ord, pedanteri.

När boken övergår till sin kritik av NPM och därmed besläktade samtidsfenomen blir detta regeltema tydligt. Dels är verksamheten i offentlig sektor för reglerad. Dels är regelverken illa anpassade till verksamhetens egentliga mål, vilket ger upphov till perversa incitament. Slutligen saknar systemet förmågan att hantera situationer som inte så lätt låter sig passas in under reglerna (genom att exempelvis mätas), vilket leder till att sådana situationer – som ofta är väsentliga för kärnverksamheten – blir osynliga i systemets ögon.

Bornemarks kritik är i sig fullt legitim, om än en anklagelseakt jag tycker mig ha hört förut. Mer betänklig är, som antytts ovan, hennes ansats att infoga NPM i ett mycket mer allmänt mönster, ytterst grundat i ratios dominans över intellectus i den moderna epoken. Bornemark spårar denna dominans ända tillbaka till René Descartes – en man som fått klä skott för många av modernitetens sjukdomar – och dennes ödesdigra beslut att postulera en absolut metafysisk åtskillnad mellan *res extensa* och *res cogitans*, materien och intellektet.

I den cartesianska dualismen ser Bornemark upprinnelsen till en rad intellektuella tendenser i moderniteten, som hon beskriver med ord som »scientism», »materialism» och »objektivism». Dessa, låter hon oss förstå, har sitt yttersta ursprung i ratio, människosjälens impuls att stöpa allting i samma standardiserade form. Hos Descartes blir den fysiska verkligheten till en passiv materia, kännetecknad enbart av sin utsträckthet – alltså sin mätbarhet. Själen, det vill säga *res cogitans*, reduceras å sin sida till en standardiserad kunskapsförmåga befriad från individualitet, passioner och självreflektion. När den moderna materialistiska naturvetenskapen sedan inträder på scenen gör den sig av även med *res cogitans*, den sista kvarlevan av subjektivitet, och kvar blir bara den materiella verkligheten som Descartes förstod den, dränerad på liv och blottlagd för naturvetenskapens reduktionistiska blick.

Det är inte helt uppenbart exakt vad det är Bornemark beskriver eller exakt vad kopplingen till den offentliga sektorns problem tänks vara. Bornemark börjar med att tala om »scientism», som hon beskriver som en »överdriven vetenskapstro» och en »pedanternas extremposition», men går sedan snabbt över till att tala om reduktionism, materialism, objektivism och till slut även naturvetenskapen själv. Att NPM kännetecknas av något som med rätta skulle kunna kallas »scientism» eller »reduktionism» – en vilja att ge en förenklad bild av fenomenen, framställa dem som lättare att infoga i kvantitativa modeller och underkasta yttre styrning än de i själva verket är – är visserligen inte helt taget ur luften. Mer betänkligt är ifall materialismen, eller för den delen naturvetenskapen som sådan, skulle ha någon del av skulden. Bornemark tycks tänka sig att dagens naturvetenskap, och i förlängningen det moderna scientistiska tänkande som tagit intryck av denna, är förbunden till en specifikt cartesiansk materiesyn som till sitt väsen är reduktionistisk, men utan att ge något närmare stöd för den uppfattningen.

I själva verket framstår Bornemarks bild av naturvetenskapen som en nidbild. Ett illustrativt exempel är den passage där hon gör gällande att:

Res extensa, den utsträckta materian, är styrd av yttre orsaker till skillnad från en levande kropp som styrs av inre principer. Den natur som naturvetenskapen undersöker är därmed en determinerad och utifrånstyrd materia, vilket gör att begreppet 'liv' blir svårare att förstå och riskerar uppfattas som en viss kemisk sammansättning snarare än som erfارande eller materia drivet [sic] av inre principer (s. 121).

Bornemarks tes här är alltså inte den dualistiska tesen att erfarenheten till sin natur är omöjlig att göra reda för i materiella termer. Tesen är snarare att den specifikt cartesianska materiesyn som naturvetenskapen presumtvt är förbunden till försvårar en sådan förståelse. Kontrasten mellan »orsaker» och »principer» syftar på en distinktion hämtad från Giordano Bruno, för vilken »orsak» syftar på ett rent yttre inflytande, till skillnad från en »princip» som

är inneboende hos tinget självt. Det är möjligen sant att människokroppen för Descartes är styrd av »yttre» faktorer, det vill säga *res cogitans*, som ju i den cartesianska dualismen är skild från kroppen. Men den moderna naturvetenskapen förlitar sig ju i allmänhet *inte* på någon cartesiansk tänkande substans för att förklara kroppens rörelser, och är därför så illa tvungen att istället förklara dem med hänvisning till en lång rad inre principer. Dessa principer må i många fall vara av kemisk natur, men de är icke desto mindre »inneboende» i kroppen, i varje normal innebörd av detta ord. Naturvetenskapens bild av en levande varelse är en bild av ett makalöst komplext och sofistikerat system med en hög grad av inre organisation, långt ifrån någon passiv klump materia i yttre krafters våld. Bornemark avslöjar här en ensidig och – vågar jag säga det? – reduktionistisk bild av naturvetenskapen, som hon tyvärr delar med många humanister.

Uppgiften att ge en rättvisande utvärdering av Bornemarks kritik försvåras av att hon beskriver de positioner hon kritiserar (scientism, materialism, reduktionism) i abstrakta och svepande termer, utan att någonsin gå i dialog med någon konkret företrädare för dem eller ens bemöda sig om att visa att någon hyser dessa åsikter i den form hon ger dem. Det finns ett undantag, och det är Bornemarks uppgörelse med den populärbiologiske författaren Richard Dawkins. Låt oss därför närmare skärskåda denna uppgörelse. »I Dawkins biologi,» skriver Bornemark, »är organismen passiv materia som helt styrs [...] av generna som passiv information» (s. 168). Genen blir i Bornemarks läsning av Dawkins en rent yttre orsak som styr och ställer över organismen, och den senare berövas därmed sin autonomi och reduceras till ett passivt ting i främmande maktens våld. Detta är dock säkerligen en vantolkning av Dawkins, som nog inte är omedveten om att organismens genotyp knappast kan determinera dess beteenden, beslut och erfarenheter (han lär ju till exempel inte vara omedveten om att genetiskt identiska individer såsom enäggsstvingar ofta skiljer sig åt med avseende på dessa saker). Tolkningen tycks ha sitt ursprung i en intervju där Dawkins försiktigt försvarar determinism – vilket Bornemark då förstår som *genetisk* determinism. Men i samma intervju är Dawkins tydlig med

att det inte är specifikt genetisk determinism han avser, utan determinism i en kvalificerad filosofisk bemärkelse, alltså tanken att naturen är ett deterministiskt orsakssammanhang.¹

Bornemark kontrasterar Dawkins syn på livet mot den teori om »autopoiesis» som försvarats av biologerna Humberto Maturana och Francisco Varela. Enligt denna teori är organismer självkonstruerande och självupprätthållande (»autopoietiska») system. Hos Maturana och Varela, menar Bornemark, styrs organismen därför av inre principer snarare än, som hos Dawkins, yttre genetiska orsaker – Brunos distinktion än en gång. Det är dock svårt att se att det skulle finnas någon egentlig motsättning mellan Dawkins å ena sidan och Maturana och Varela å den andra. Med risk för att bli en smula pedantisk vill jag påpeka att gener är *delar av* organismen, och inte vilka delar som helst, utan centrala komponenter i det biokemiska maskineri som kontinuerligt upprätthåller cellernas och vävnadernas struktur och funktion, det vill säga just precis Maturanas och Varelas autopoies. Det är i själva verket svårt att se hur generna överhuvudtaget skulle kunna utöva något inflytande över organismen om de inte på detta sätt deltog i dess processer. Tesen att organismen är autopoietiskt organiserad och tesen att gener utövar inflytande över organismen torde alltså vara fullt förenliga. Maturanas och Varelas autopoiesis-tes motsäger knappast heller Dawkins välkända teori om den själviska genen, som ju inte i första hand är en teori om hur organismen är organiserad, utan om de principer som styr det naturliga urvalet.

Det finns alltså mycket att invända mot i Bornemarks kritik av den moderna naturvetenskapen och materialismen. Hennes framställning av dessa företeelser framstår som karikerad och byggd på fördomar. Kritiken bottnar i resonemang som ofta framstår som rent associativa. Descartes såg materien som passiv och fri från inneboende principer och eftersom naturvetenskapen är materialistisk är den förbunden till en syn på människan som något likaledes passivt, som fritt låter sig styras utifrån. Kärnan i NPM är en vilja att detaljstyra verksamheter utifrån genom formella regelverk. Alltså är NPM och naturvetenskapen ytterst förbundna till samma

människosyn. Ett sådant resonemang bygger på att man i varje led drar likhetstecken mellan separata förekomster av mångtydiga och/eller teoretiskt omstridda begrepp som *materia*, *princip*, *passivitet* och *styrning* för att på så vis skapa intrycket av att de omdiskuterade fenomenen exemplifierar en gemensam struktur. Det gör de väl möjligen också, på en tillräckligt hög abstraktionsnivå. Men tillåter man sig att resonera på det sättet, utan att på allvar skärskåda hur långt likheterna sträcker sig, har man i slutändan inte visat något särskilt intressant – på en tillräckligt hög abstraktionsnivå liknar allting trots allt allting annat. I bästa fall uppmärksammar ett sådant resonemang likheter som läsaren kanske inte hade tänkt på, men lämnar åt denne det svåra arbetet med att sluta sig till vad dessa likheter faktiskt innebär i konkreta termer. I värsta fall skapar det grunden för ett *guilt by association*-argument där ett negativt laddat fenomen, som NPM, förknippas med till tillsynes neutrala fenomen som naturvetenskap eller materialism.

Som en sista kritisk anmärkning, främst riktad mot förläggaren, vill jag också uppmärksamma att boken rent språkligt håller låg kvalitet. Det är tydligt att den inte genomgått någon särskilt omsorgsfull redaktionell process. Små stavfel, syftningsfel, grammatiska misstag och underliga meningsbyggnader förekommer överallt och försvårar ytterligare läsningen av en redan ganska svårläst bok.

Som läsaren nog förstår är jag inte överdrivet förtjust i *Det omätbaras renässans*. Boken är likväl inte befriad från goda tankar och intressanta poänger. Det kapitel där Bornemark kritiserar evidensbaserad policy tyckte jag till exempel hade många tänkvärda passager. Ett exempel är poängen att en sådan evidensbaserad policy kan komma att premiera de åtgärder vars effekter är lättast att fastställa i den randomiserade dubbelblindstudiens format snarare än de som faktiskt är mest effektiva. Bokens avslutande del, där Bornemark identifierar fristäder för intellectus från den omgivande ratiokulturen i poesin, religionen och humanioran, innehåller också tankeväckande reflektioner. Bokens övergripande syfte, att filosofiskt undersöka och kritisera den kunskapssyn som präglar styrningen av offentlig sektor, är inte i sig en dum tanke, även om jag person-

KARL BERGMAN, »DET OMÄTBARAS RENÄSSANS»

ligen önskat mig en bok som tog sig an denna uppgift med mer stringens.

→

Karl Bergman

Noter

1. Tillgänglig online på: <https://www.pbs.org/faithandreason/transcript/dawk-body.html> (hämtad 2020-11-23).